

جامع گوهر شاد یا هشتمین بنای زیبای جهان

عنوان بالا را پروفیسور اوبهام پوپ خاور شناس نامی به مسجد جامع گوهر شاد داده است. پیش از وی «پروفیسور ج. کریستی ویلسن» مؤلف تاریخ صنایع ایران مسجد جامع گوهر شاد را در ردیف دوازدهمین بناهای جهان قلمداد کرده بود. بحق و انصاف اعم از اینکه این مسجد هشتمین یا دوازدهمین بنای جهانی باشد وقتی انسان بخصوصیات این بنای عظیم اسلامی توجه کند خواهد اندیشید که این دو ایران شناس نامی زیاد راه افراط و گراف گوئی را نپیموده و در این تشخیص از هر حیث محق بوده اند.

مسجد سمرقند گذشته از مقام معماری و تاریخی بزرگترین معابد اسلامی ربع مسکون بشمار می رود. پیش از آنکه بجزئیات بنای این مسجد با شکوه بپردازد بیورد میدانند که مختصری از مقام و منزلت خراسان در تاریخ صنایع ایران و شمه‌ای در خصوص توجه شاهان تیموری به هنر و صنعت این آب و خاک بیان شود.

اصولاً باید دانست که خراسان از نظر تاریخ تمدن ایران همواره مرکز نهضت های محلی بوده، فروغ تابناک صنایع باشکوه آن تا اقصی نقاط کشور انتشار داشته است و در دوران های مختلف تاریخ صنایع ملی از زمان ساسانیان تا پایان دوره تیموری در تشکیل ذوق ایرانی تأثیر کامل داشته است. کافی است گفته شود خراسانیان واضح خط کوفی تزئینی بودند و همچنین سبک ظروف گیری نیشابور که تا دورترین نقاط مثل تاشکند و سمرقند و سامره مورد تقلید قرار گرفته است از آنهاست. در عصر پادشاهان میهن دوست صفوی در سراسر کشور تنها سبک معماران و بافندگان و نقاشان مکتب خراسان مورد توجه بوده و در صدد تکمیل آن برآمده اند.

تیمور گورگانی سر سلسله تیموریان از سال ۸۰۷ که بفتح کامل ایران نائل گردید و بر تمام ترکستان دست یافت چون از ذوق هنری و صنعتی بی نصیب نبود هر جا هنرمندان و صنعتگرانی سراغ میکرد آنان را بسمرقند و ترکستان می کوچانید. اندکی بعد که پایتخت تیموریان از سمرقند به هرات منتقل گردید مجموع این صنعتگران نیز به پایتخت جدید راه یافتند و بتدریج با تشویق شاهان تیموری در این شهر مکتب مخصوص هرات را در صنایع گوناگون بوجود آوردند.

تقریباً میتوان گفت تمام شاهان دودمان تیمور هنرمند و مشوق استادان رشته های صنایع مختلف بوده اند. شاهرخ یکی از سلاطین این سلسله است که موفقیت او در صنایع این زمان بیشتر مدیون زن نیکوکار و با لیاقتش گوهر شاد آغا است.

گوهر شاد آغا دختر خواجه غیاث الدین از امرای جغتائی بوده که اجدادش بیچنگیز خدمات شایسته ای نموده اند. همین که الخبیک حاکم سمرقند گردید (۸۱۳) مبادرت بساختن رصدخانه بی نظیری

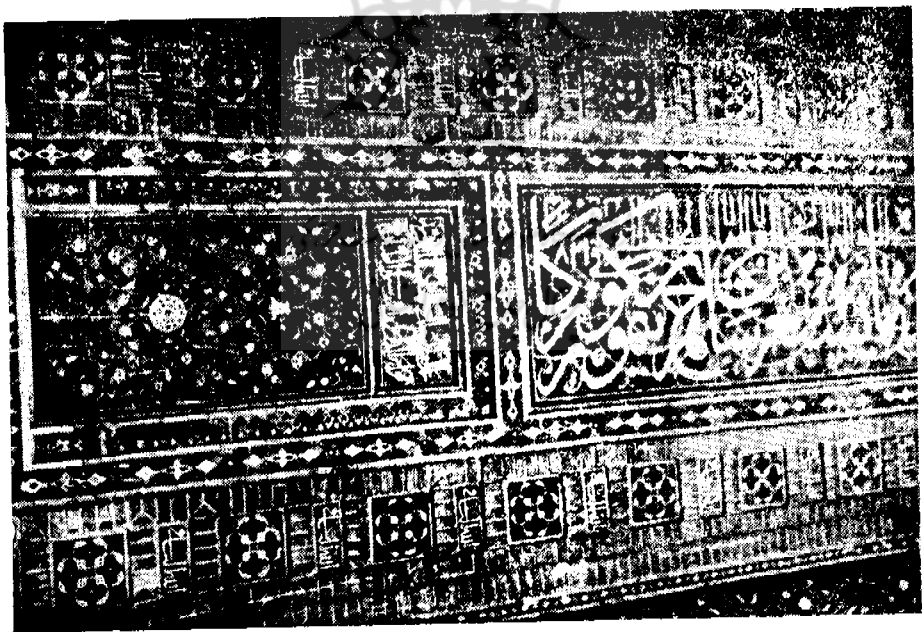
نمود که هنوز هم آثار با شکوه آن باقی است. این رصدخانه توسط بانوی نامبرده افتتاح گردید. عصر سلطان حسین بایقرا و وزارت امیر علی شیر نوائی و زمان کمال‌الدین بهزاد و جامی در خراسان و هرات را باید دوره طلائی صنایع ایران نامید (در سال ۹۱۳ این شهر بدست ازبک‌ها افتاد و مجدداً توسط شاه اسمعیل صفوی فتح گردید).
با این مقدمه کوتاه اینک باصل مطلب میپردازیم:

بنیان مسجد گوهرشاد از آغاز سال ۸۰۷ در زمانی که تصدی حکومت هرات با شاهرخ بوده شروع گردید و بسال ۸۲۱ هجری این بنای عظیم اسلامی پایان یافت. بموجب دعوت نامه گوهرشاد آغای شاهرخ از هرات رسماً بخراسان مشرف شد و در سال مزبور مسجد را افتتاح کرد. شاهرخ در این شرفیابی چهل چراغ زرین بآستان قدس رضوی تقدیم نمود که و زن آن باستناد گفته صاحب تاریخ الفی بالغ بر سه هزار مثقال میشده است.

معماری مسجد جامع گوهرشاد با یک استاد هنرمند ایرانی بوده بنام «قوام‌الدین شیرازی». نام وی در کتیبه سمت چپ پایه ایوان مقصوره (ش ۱ -) در میان مربع مستطیلی در دو سطر بدین شرح آمده است:

« عمل العبد الضعیف الفقیر المحتاج لعنايت الملك الرحمن قوام الدين ابن زين الدين شیرازی الطیان » .

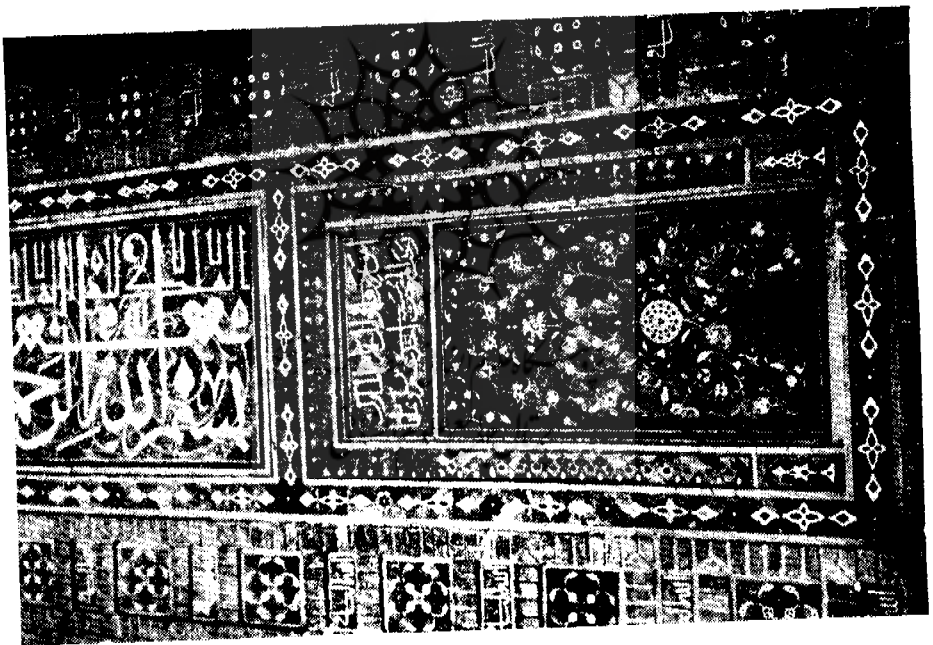

کتیبه پایه شرقی ایوان، متضمن نام معمار جامع گوهرشاد برکاشی مرقق. (ش ۱) مینویسند این هنرمند یکی از چهار نفر از مترین مخصوص شاهرخ بوده است (قوام‌الدین شیرازی را با قیام‌الدین شیرازی که تصادفاً او هم از معماران بنام دوره تیموری است و مسجد و

مدرسه خرگرد خواف را بنیان کرده نباید اشتباه نمود).

کوهر شاد آغا پس از اتمام مسجد همچنان کارهای عمرانی خود را دنبال مینمود و من جمله معماری قوام‌الدین شیرازی در هرات مصلاتی ساخت که در عداد شاهکارهای معماری جهان بشمار میرود. مصلی منور در ۸۳۲ پایان پذیرفت و شاهرخ پس از آن بدستگیری قوام‌الدین به تعمیر بقعه خواجه عبدالله انصاری در سه کیلومتری هرات همت گذاشت و خود وی نیز در نزدیکی همین محل مدفون گردید.

تاریخ بنای مسجد جامع کوهر شاد در سه نقطه دیده میشود یکی در پایان کتیبه خط ثلث باینقر که پس از عبارت: « کتیبه بایستقر بن شاهرخ بن تیمور گورگانی فی ۸۲۱ » روی کاشی بخط آبی دیده میشود (شکل ۱ - -). دوم کتیبه ایست که در سر کتیبه خط ثلث بایستقر در جهت راست ایوان عبری بدین مضمون شروع میشود: « اتفق تحریرها فی اوایل شهرالله المبارک رجب المرجب سنة احدى وعشرين و ثمانمائه » (شکل ۲ - -). سوم در پایه شرقی ایوان مقصوره (قسمت داخل) این حدیث را روی کاشی باضافه تاریخ نگاشته اند. « المناق فی المسجد کالطیر فی القفص فی شهر سنة احدى و عشرين و ثمانمائه ».

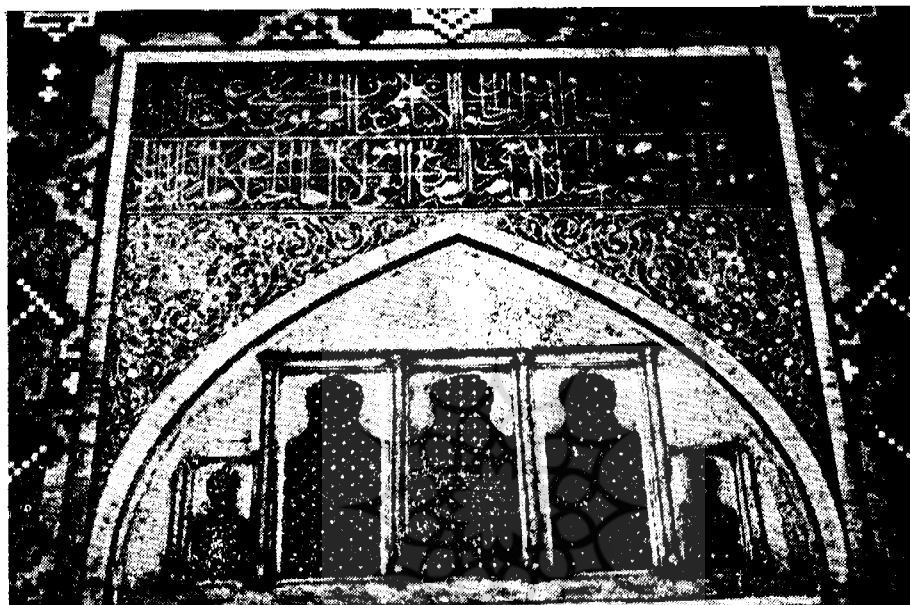

قسمت اول کتیبه معروف بایستقر پس کوهر شاد آغا در پایه غربی ایوان بزرگ مشهور به «ایوان مقصوره» که متضمن تاریخ بنای مسجد است. (ش ۲)

نام کوهر شاد آغا تنها در یک نقطه از مسجد دیده میشود و آن هم در ایوان شمالی سمت راست سردر مشهور به « اینس الدوئه » (شکل ۳) (در بین مسجد و دارالسیاده) روی کاشی معرق نفیس برنگ زرد و بخط ثلث ضمن این عبارت آمده است:

« امرت بعمارة هذا المسجد صاحب الرشاد والرشاد المعظمة کوهر شاد »

وسعت مسجد بالغ بر ۲۶۰۰ متر مربع بوده و دارای چهار ایوان در چهار جهت میباشد که در فواصل آن ششستان‌های عدیده است. چهار ایوان مسجد با سامی: ایوان مقصوره (طرف قبله)، ایوان آب (شرقی)، ایوان حاج حسن (غربی) و ایوان دارالسباده (شمالی) مشهور میباشد. روی ایوان مقصوره که بار ارتفاع ۲۲ متر و عرض ۱۲ ذرع میباشد گنبد عظیمی مینائی بنیان

سردر مشهور به « انیس الدوله » که کتیبه بالای آن حاکی از تعمیراتی است که بامر شاه عباس کبیر در مسجد شده است. (ش ۳)

شده است که دوبروشه و ارتفاع آن از سطح زمین متجاوز از ۴۳ متر میباشد. بدور ساقه آن قسمتی از سوره یس بخط محمد رضای امامی خطاط مشهور دوره صفوی است. تزئین سطح گنبد شامل ۱۴ ترک است که در هر کدام بخط بنائنی و درون تزئیناتی با کاشی زرد عبارت « لاله الا الله محمد رسول الله » را نگاشته‌اند.

در دو طرف ایوان دومناره است بار تعاع ۴۲ متر که زیر آنها مقرنس کاری شده و کتیبه‌های عدیده دارد که بهترین آنها کتیبه « قال الله تبارک و تعالی یا ایها الدین آمنوا اذا نودی للصلاة من یوم الجمعة » بقلم محمد حسن الشهدی المشهدی است که در دوره آن دیده میشود.

زیباترین خطوط ثلث کتیبه مشهور بایسنقر پسر گوهر شاد آغا است که قسمتی از آن برایشانی ایوان موصوف روی بهترین کاشی باقی مانده است. این کتیبه را بعضی از دانشمندان خط شناس بمراتب برتر از قرآن خط ثلث این شاهزاده تیموری میدانند (متأسفانه این قرآن تاریخی که از نظر حسن خط و نفاست در جهان منحصر بفرد است در ادوار گذشته اوراق گردیده و بقیمت‌های گزاف خرید و فروش شده است. کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه حاج حسین آقای ملک و موزه ایران باستان هر کدام چند صفحه از این قرآن را دارا هستند). در آغاز عصر صفویه قسمتی از این کتیبه ریزش نموده و با کمال

استادی آنرا مرمت کرده‌اند. کتیبه موصوف بدین عبارت شروع میشود :

بسم الله الرحمن الرحيم قال الله تعالى انما يمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر واقام الصلوة
(تا آخر آیه) و قال النبي عليه السلام من بنى لله مسجداً لبذکر اسم الله فيه بنى الله له بيتاً فی الجنة .
سپس کتیبه تعمیرى بقلم محمدرضای امامی اصفهانی دیده میشود و در آخر بقیه آن بخط بایسنقر بدین
تفصیل خاتمه مییابد : طلباً لمرضاته و شکرآ علی آلائه و حمد اعلی نعمائه فتقبلها ربها بقبول حسن و خیر بها
باحسن اجر المحسنین کتبه راجیا الی الله بایسنقر بن شاهرخ بن تیمور کورکانی فی ۸۲۱ .

در دوران کتیبه مزبور جمله « الملك لله » را بخط کوفی مرتباً نوشته‌اند . همچنین در دو طرف
آن در میان بندهای خشتی عبارت « الله الباقي » روی باکشی ممرق بخط کوفی نوشته شده است .
زیر طاق گنبد و جوانب گلدسته‌ها دارای کتیبه‌های عدیده دیگریست که در میان آن ها بدکر قصیده‌ای
شیوا اثر طبع مینا که در قسمت پائین گلدسته‌ها روی کاشی نوشته شده‌است می‌پردازیم :

گلدسته غربی

در آستان ملك ياسبان خسرو طوس	رضا ولی خدا شاه آسمان درگاه
علی سلاله موسی که کاینات برند	بر آستان جلالش ز حدائت پناه
منیر مهر خراسان ابوالحسن که بود	ز بار منت او پشت نه سپهر دو تاه
بدور داور جم چاکر فریادون فر	بمهد خسرو مهر افسر ستاره سپاه
سریر بخش سلاطین عصر ناصر دین	فخار خطبه و تبه و نگین و افسروگاه
بدور داوری صدر اعظمی که جهان	ز احتساب وز عدلش براحتند و رفاه
در آن زمان که در این خاک پاک والی بود	حسام سلطنه عم شهشه جم جاه
بگاہ تولیت سید جواد جلیل	فرشته فر عضد الملك صدر کار آگاه
زمام تولیت مسجد از قضا چون داشت	سلیل آل علی طاهر بن عبدالله
مناره شرقی :	

بزرگ چاکر شاه جهان شهاب الملك	که رجم دیو کند ز آسمان شوکت شاه
حسینخان حسن خلق هم نوال کریم	که کوه در نظر همتش کم است زکاه
چو از حوادث گردون دود بوقلمون	مر این مناره ایوان خراب دید و تباه
درم فشانده و نمود اهتمام در تعمیر	که ذکر خیرش مانند درالسن و افواه
بقای شه طلید و سعادت ابدی	چو شامه ز سر صدق بود دولتخواه
بماند زین عملش نام نیک نجاویدان	در این چمن که نه گل مانند از خزان نه گیاه
چین چو سود بدر گاه شاه طوس نخست	نمود سعی و نهاد این اثر در این درگاه
چو شد ز رفعت تاریخ سال تعمیرش	کمند فکرت مبنای خرده بین کوتاه
سراز در چینه مؤذن برون نمود و سرود	اذان اشهد ان لاله الا الله
غیر از ایوان مقصوره شکل (۴) سراسر ایوانهای دیگر مسجد و غرفات بین آنها کاشی کاری	
بوده و متضمن کتیبه‌هایی از سوز قرآن بخط خطاطان مشهور میباشد .	

باستناد این کتیبه‌ها متأسفانه بدین جهت که مشهد از زلزله‌های گوناگون آسیب کفی دیده است
این معبد بزرگ اسلامی نیز مصون نمانده و مرتباً در دوران‌های مختلف تعمیرات اساسی گردیده است
که اهم آنها بترتیب عبارتست از تعمیرات سال‌های :

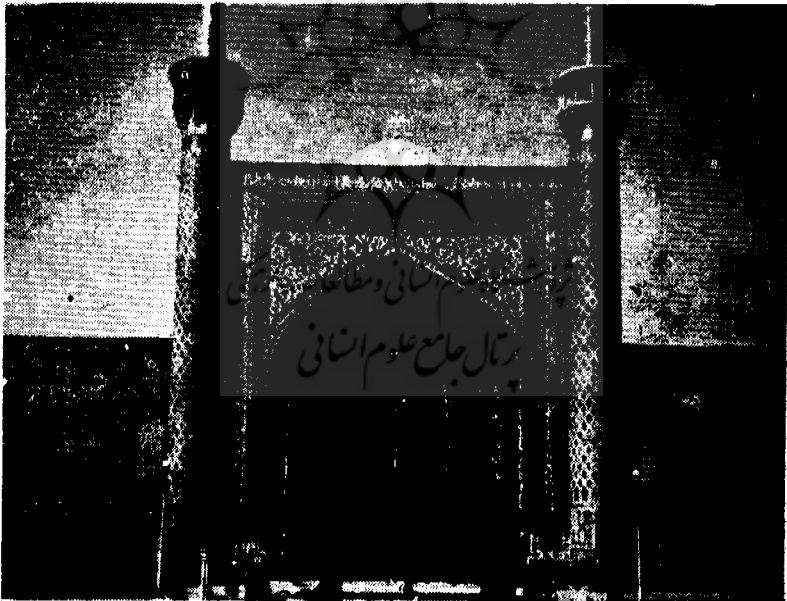
۱۱۱۹، ۱۱۱۸، ۱۰۸۷، ۱۰۸۴، ۱۰۷۷، ۱۰۵۹، ۱۰۵۳، ۱۰۵۲، ۱۰۰۸

۱۲۷۴، ۱۲۵۴، ۱۳۳۶، ۱۳۳۲، ۱۲۱۴

علاوه بر تعمیرات تاریخی مزبور در جریان توپ بستن بقاع رضوی (ع) ۱۳۳۰ قمری، مسجد نیز از عملیات خصمانه و دور از انسانیت قشون تزاری مهیون نماند و خرابی زیادی بدان وارد گردید چنانکه تنها باستناد گفته صاحب (تاریخ پیدایش مشروطیت ایران ۳۰ گلوله توپ بر این بنای عظیم اسلامی بدین شرح وارد شده :

ایوان مقصوره ۱۱ عدد - کتیبه مسجد ۱۰ عدد - ایوان دیگر مسجد ۹

بر اثر این ویرانیها که در آن تاریخ معماران شهید میزان خسارت را بالغ بر دوست هزار تومان گلمداد نموده بودند يك سلسله تعمیرات منظم و اسامی توسط شادروان آقا میرزا طاهر طاهری متولی لایق مسجد شروع گردید و پس از فقیه مزبور فرزند خلف ایشان این خدمت و اقامی را دنبال نمودند . مهمترین خدمت مرحوم آقا میرزا طاهر و فرزندانشان احیای صنعت معرق کاری در شرق ایران است . آنان که در این خصوص اطلاعاتی دارند میدانند که صنعت کاشی معرق از اواخر عصر صفویه تا سی سال پیش از این بکلی از بین رفته بود و در تعمیراتی که در این فاصله شده همه جا عوض معرق خشت بکار برده اند .

ایوان جنوبی مسجد گوهرشاد مشهور به « ایوان مقصوره ». (ش ۴)

در حدود سی سال قبل مرحوم طاهری روی عشق و علاقه شخصی بدون هیچگونه مشوقی شروع به تربیت عده ای اسنادان معرق کار نمود و بزودی با فراهم کردن موجبات کار و تشویق و راهنمایی آنها این صنعت که بیم از بین رفتن آن میرفت بقسمی احیاء گردید که امروز کاشی های معرق ساخت کارگاه مسجد گوهر شاد از هر حیث با کاشی های تیموری و صفوی رقابت میکند .

مواد اولیه این کاشی عبارت از سنگ‌های چخماقی توأم با بلور است. طبیعی است که هر سنگ چخماقی مناسب بدین منظور نیست بلکه این سنگ از نوع چخماقی است که بر اثر قرون متمادی قدری خصوصیات آهنکی بخود گرفته و سختی و رنگ اصلی خود را از دست داده است.

سنگ مزبور توأم با بلور با پتک آهنگری خرد شده و در آسیاب‌های مخصوصی تبدیل به بودر میشود. برای چسبندگی پیدا کردن آن از خاک زشت سفیدی استفاده میشود که تنها معدن آن در نزدیکی فراگرد ازقراء فریمان موجود است. خاک مزبور وقتی میزج با مواد ذکر شده بالا گردید درست حال چینی را پیدا میکند با این اختلاف که ابزار در چینی کار نمیکند اما در این ماده بخصوص کارگر است، بعلاوه چون رنگ جنس از خود شیئی است کاملاً جذب می‌گردد و بعدها این خاصیت را پیدا میکند که هیچگاه از جنس جدا نمیشود و دوبوشه نمیکردد.

مسجد جامع گوهرشاد دارای رقباتی است که در آمد آن در درجه اول بمصرف تعمیرات و سپس بمصرف روشنائی و فرش و حقوق خدام میرسد. این رقبات که امروزه در آمد آن نسبتاً زیاد است عموماً بمسال ۸۲۹ توسط خود گوهرشاد آغا وقف بر مسجد شده است. طبق وصیت واقف از محل این درآمد ۵۵ روزه يك خطیب و ۱۲ نفر حافظ و یک نفر صدر الحفاظ جهت شادی روان این بانوی نیکوکار به تلاوت قرآن میردازند.

بدو نيك جهان

من بهر حادثه کز دور جهان پیش آید
 هرگز از گردش گیتی نکنم قطع امید
 ز آنکه دانم که جهان راست بهر حال دوروی
 که یکی روی سیاهست و دیگری سپید
 کی ز شیرینی راحت رسدش بهره بکام
 آنکه از جام جهان تلخی محنت نهچشید
 بسوی کعبه مقصود کسی راه ببرد
 که مراحل همه پیمود و منازل ببرد
 گر نسوزد تنت از تابش خورشید تموز
 تو چه دانی که چه لذت رسد از سایه بید
 ورنبینی غم و تاریکی شبهای دراز
 کی چنین در نظرت جلوه گر آید خورشید
 بهر پیدایش نیکبست بدیهای جهان
 چون بهر حال بدو نیک جهان در گذراست
 شاد زی شاد و مخور آنده گیتی چونوید
 مشهد - ابوالقاسم حبیب‌اللهی «نوید»